

DE GEMEENTE VAN GOYLANT EN HET MIDDELEEUWSE MILIEUBEWUSTZIJN

door
Pier van Leeuwen

Pier van Leeuwen (Delft, 1965), studeerde Vrije Grafiek aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage en Museologie aan de Reinwardt Academie te Leiden. Momenteel is hij als Educatief Medewerker werkzaam bij het Goois Museum te Hilversum. Voor dit museum realiseerde hij eerder de herinrichting van de afdelingen Prehistorie en Vroege Middeleeuwen. Daarnaast is hij onder meer [projectmatig verbonden aan het Nationaal Schoolmuseum te Rotterdam en het Arnhems Gemeentemuseum.

Tot zijn aandachtsgebieden behoren met name Europese Prehistorie en Duitse kunst- en cultuurhistorie van de laatste twee eeuwen.

Zijn huidige woonplaats is 's-Gravenhage.

Op 27 september jl. verzorgde Pier van Leeuwen een korte inleiding op de ledenavond van Albertus Perk, die in het teken stond van de Gooise Marke.

'zamentlic ende onverscheyden'

"Ruerende van eenre gemeente, gelegen in onsen lande van Goylant" – het complex van onontgonnen gronden in gebruik van de Gooise geërfden, sedert 1688 bekend als 'erfgoyers' – bestaat een uitgebreide literatuur. Toch heerst er aangaande dit onderwerp bij lange na geen algemeen of eenduidig inzicht. Reden voor het Goois Museum om, tien jaar na het verscheiden van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, een illustratieve en informatieve tentoonstelling samen te stellen onder de titel 'Erfgooiers, wie waren dat toch?'

De expositie kwam tot stand in samenwerking met de Stad en Lande Stichting en bestond uit objecten en documenten uit de collecties van beide instellingen, benevens tal van archieven en particuliere collecties. Deze opzet vormde aldus een wezenlijke aanvulling op de oorspronkelijke presentatie die de Stad en Lande Stichting een jaar tevoren onder dezelfde noemer in het Gemeentehuis van Huizen toonde.

De tentoonstellingstitel haakt in op de vele vraagtekens en misverstanden die het thema omgeven. Die onduidelijkheid is niet enkel veroorzaakt door onze relatieve onbekendheid met de historie; zij wordt tevens ingegeven door die historie. Het gebruik en beheer van de 'Gemeente' stuitte namelijk ook in het verleden herhaaldelijk op oneigheden en meningsverschillen, getuige het omvangrijke bronnenmateriaal.

Verzoek aan een 'mof'

Derhalve vormt het 'erfgooiers-fenomeen' een complex doch minstens zo dankbaar onderzoeksobject. Het verzoek om hierin als betrekkelijke buitenstaander of zogeheten 'mof' en in de hoedanigheid van educatief medewerker van het Goois Museum enige opheldering te verschaffen, was voor ondergetekende dan ook niet aan dovemansoren gericht.

Een voordracht voor de Historische Kring Albertus Perk (waar dit stukje een bewerking van is) gold als niet minder toepasselijk, aangezien Perk, als secretaris van de Vergadering van Stad en Lande en als agent van Domeinen, een centrale rol heeft gespeeld bij de verdeling van de Gooise heide en bovendien pioniersarbeid heeft verricht voor het onderzoek van de erfgooiershistorie.

Uiteraard was Albertus Perk – los van zijn waardevolle werk – zoals een ieder een man van zijn tijd. Uitgangspunt en invalshoek van zijn onderzoek worden dan ook in sterke

mate bepaald door de juridische en heemkundige vraagstelling van de vorige eeuw: het tijdvak tussen Verlichting en Romantiek; de periode van de markeverdelingen en de 'Ahnfrage'.

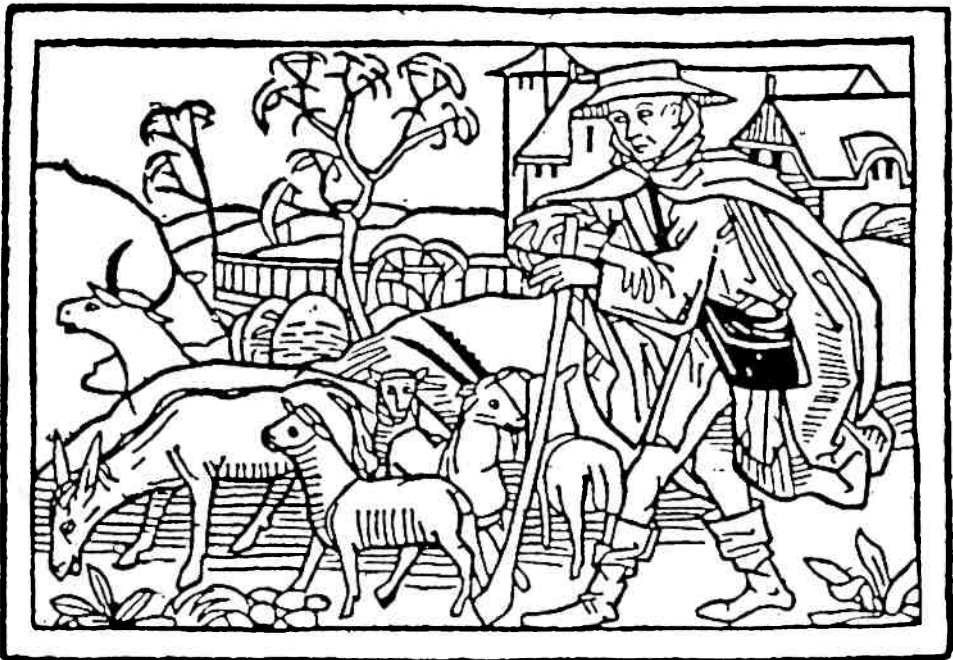
Het is J.H. Sebus geweest die in zijn 'De erfgooiers en hun Gemeenschappelijk bezit' (1934) het thema vanuit een meer sociaal-economische interpretatie belichtte. D.Th. Enklaar gaf met zijn inventarisatie van 'Middelleeuwse Rechtsbronnen' (1932) en de 'Geschiedenis van Gooiland' (samen met A.C.J. de Vrankrijker; 1939) een uitgebreid overzicht van met name de rechtshistorische kant.

Het sprookje van het duizendjarige erfgooiersrijk

De traditionele lezing zoekt het ontstaan van de erfgooiersgemeenschap in een ver verleden. Aanleiding hiertoe vormt een 15e-eeuwse uitlating ter verdediging van de Gooise belangen: 'dattet ye anders geweest hadde van der tijt, dat Goylant bewoent hadde geweest'. Hoewel het Gooise boerenbedrijf een respectabele ouderdom kent (getuige onder meer een Neolithische nederzetting van de Trechterbekercultuur bij Laren), valt hieruit bezwaarlijk het directe verband af te leiden met het gereguleerde grondgebruik dat zo typerend was voor de erfgooiers.

De oudst bekende bewoningssporen in het Gooi dagtekenen trouwens uit het Paleolithicum (circa 250.000 jaar geleden!). Ook de verklaring vanuit het Germaanse recht of het Hofstelsel (de z.g. 'Hofmark-theorie') zijn thans algemeen verlaten. Van een 'Duizendjarige Erfgooiershistorie' kan dan ook hoegenaamd geen sprake zijn. Wel zal het bezit van bouwland (een latere voorwaarde tot de gebruiksvergunning) mogelijk tot de Vroege Middeleeuwen teruggaan, gezien de z.g. 'koptiende' (een recognitietijns verschuldigd aan de Abdij van Elten, berekend over ingezaaid (cultuur)land).

Of Floris V, de ambitieuze graaf van Holland, persoonlijk verantwoordelijk is voor de instelling van een privilege tot gebruik van de woeste gronden, is historisch niet aan-

Herder met kudde. Een houtsnede uit de 15e eeuw.

toonbaar. Zijn verdienste moet gezocht worden in de afschaffing van de keurmedigheid (met andere woorden de vrijlating van horigen) in het kader van de diverse boerenopstanden uit zijn dagen, getuige het Kennemer Landrecht en het verdrag met de boeren van Amstelland en de Vechtstreek (de 'concilium et universitas conjuratorum de Mudis, de Amestelle, de Mydrecht et de Lonen et eisdem adherentium') uit 1274. Hiermee is weliswaar een tweetal aanzetten geleverd tot de rechtshistorische voorgeschiedenis van de erfgooiers; een feitelijke cultuurhistorische verklaring biedt het niet.

Een middeleeuws milieubewustzijn

In zijn talloze onderzoeken naar de agrarische geschiedenis van Nederland en West-Europa heeft B.H. Slicher van Bath sedert de jaren veertig de oorsprong en samenhang van vergelijkbare organisaties blootgelegd. Deze thans heersende optiek gaat uit van het uiteindelijke economische en ecologische doel van agrarische genootschappen als dat der erfgooiers en vormde ons eigenlijke expositie-onderwerp. Concreet: het collectieve gebruik en beheer van de woeste (lees: ongecultiveerde) gronden.

Volgens deze benaderingswijze ontstonden in de Late Middeleeuwen op de hoge pleistocene gronden van West-Europa talloze 'markegenootschappen', waarbinnen de exploitatie van een bepaald areaal onontgonnen grond (de 'marke') door de gebruikers (z.g. 'geërfdn' of 'gewaarden') werd geregeld.

N.B. 'Mark' betekent oorspronkelijk 'grens', daar de woeste grond vanouds de grens van de begaanbare omgeving markeerde, zoals de Gooise heuvels omgeven waren door onbegaanbare veengronden.

De onmiddellijke ontstaansreden van de markegenootschappen was de relatief grote bevolkingsaanwas in de 12e en 13e eeuw en de daarmee gepaard gaande groot-scheepse ontginningen. De niet in cultuur gebrachte gronden leverden de plaatselijke bevolking de essentiële grond- en brandstoffen om het gangbare boerenbedrijf uit te kunnen oefenen. Om met Slicher van Bath te spreken: "De gesloten markgenootschappen vonden hun oorsprong in harde noodzaak, niet in een willekeurige liefhebberij voor een idealistisch gemeenschapsgevoel. Zij hadden een duidelijk agrarisch doel: behoud van de ongecultiveerde gronden ter handhaving van het boerenbedrijf" (1944).

De marke, die hier te lande evenals in Noord-Brabant 'gemeente' werd genoemd, vormde derhalve de spil van het economisch/ecologische systeem. Waar de wildernis eerst open lag voor een extensief algemeen gebruik, eiste de dreigende rooibouw en schaarste een beperkende regelgeving. Een middeleeuws milieubewustzijn was aangetreden!

Gebruik van de woeste gronden

Al doet het schaarsteprobleem ons in menig opzicht modern aan, toch blijkt het eeuwenoud. Reeds in de Late Bronstijd kampte men met de gevolgen van een verregaande exploitatie van de woeste gronden. In deze periode vindt een uitgebreide kolonisatie plaats, gepaard met de introductie of intensivering van landbouwtechnieken zoals het 'eergeetouw' (ook bekend als zool-, scheur-, schuif-, hak- of haakploeg) en mogelijk een vroege vorm van plaggenbemesting. De akkerbouw wordt geconcentreerd binnen een complex van vierkante omwalde perceeltjes, de z.g. 'raatakkers' of 'celtic fields'. Door houtkap en begrazing ontstaan de grote heidevelden.

Uit archeologisch onderzoek van een Bronstijd-nederzetting in West-Friesland leidt men een samenhang af tussen een grote bevolkingstoename met een noodzakelijke beperking van de veestapel, wegens gebruik aan weidegrond. Overbeweiding en ontginning hadden plaatselijk zandverstuivingen tot gevolg. In het Gooi kennen wij derge-

lijke terreinen bij Het Bluk, De Witte Bergen en de Hoorneboegse Heide.

Na een periode van bevolkingsterugloop (resultierend in een herstel van het landschap) bereikte het exploitatieproces van de woeste gronden (dat feitelijk was ingezet met de 'Neolithische Revolutie') een nieuwe climax in de Late Middeleeuwen. De triomf van het Christendom betekende een definitieve ontwijding van de natuur en kreeg vorm in kolonisatieprogramma's als die van de Cisterciënzerorde, het Hofstelsel en de Grote Ontginning van het Holland-Utrechtse Veengebied, waarbij de grond middels een z.g. 'cope-overeenkomst' aan kolonisten werd uitgegeven.

In West-Europa treffen wij uit deze tijd nederzettingen aan die zijn verlaten door oprukkende zandverstuivingen. Een bekend Nederlands voorbeeld van deze z.g. 'Wüstungen' is Kootwijkerzand. Ook de 12e/13e-eeuwse nederzettingen op de Lange Heul boven Hilversum heeft men hiermee wel in verband gebracht.

In de literatuur staat deze nederzetting die in 1938 werd opgegraven, abusievelijk te boek als 'Saksisch'. Een Saksische migratie valt op archeologische gronden niet te staven. Het z.g. 'Saksische' boerderijtype heeft net zo weinig uitstaande met de Saksen als een Gothische cathedraal met de Gothen.

De beperking van het bosgebruik

De woeste gronden waarvoor de oudste beperkende gebruikersreglementen werden opgesteld, waren de 'bosmarken' of 'maalschappen'. Men vergelijkte de Malen op

De oudste originele bosbrief uit 1514 (coll. Gemeentearchief Hilversum) en archeologische bijlen (coll. Goois Museum). Volgens de Middeleeuwse bosbrieven werd de 'houwinge' in het Gooierbos gereglemeenteerd. Zesjaarlijks markeerde de houtvester met een 'deelbijl' of 'merkijzer' het te kappen hout.

Hoogland in Eemland. De vroegste Gooise reglementen zijn dan ook de z.g. 'bosbrieven', die werden opgesteld "(op)dat die bossche onverdervet blivet" (1364). Dat bos was dan het 'Gooierbos', een restant van een groot eikenmengbos uit de prehistorie, gelegen ten zuiden van Hilversum.

Bossen werden in de Vroege Middeleeuwen vooral gebruikt voor het houden van varkens (het z.g. 'akeren'). Verboden op het houden van vee in (de omgeving van) het bos behoort dan ook steevast tot de bepalingen in deze markereglementen. Een vergelijking met het hedendaagse 'Verboden voor loslopende honden' dringt zich niet voor niets op. In de Late Middeleeuwen dienden de bossen daarentegen, naast de levering van timmerhout, in eerste instantie voor de brandstofvoorziening.

Veengrond bood zowel brandstof als bouwland. Talloze grensgeschillen om de veengebieden rond de Gooise heuvels zijn gedocumenteerd in de Middeleeuwse rechtsbronnen. Een 'copebrief' over het Oost-Hollandse veen uit 1339 wordt als één der vroegste bewijzen gezien van het bestaan van een Goois markegenootschap. Beperkende maatregelen bleken nodig "overmits datter luttel bernynge (= brandstof) was in Goylant".

Het potstalsysteem: een delicaat evenwicht

Heiden en weiden werden voornamelijk benut voor beweiding door schapen, runderen, trekpaarden en ossen. De heideschapen en koeien produceerden de potstalmest om de permanente dorpsakker (de 'eng') vruchtbaar te houden. Dit bepaalde het fijngevoelige evenwicht tussen cultuurland en woeste grond. De akkercomplexen waren sedert de 7e eeuw veelal aangelegd op plaatsen waar zich in de prehistorie de 'celtic fields' bevonden. (Men vergelijkte de Veluwe enken en de Drentse essen.)

De sociale structuur van de typische es- of engdorpen wordt wel aangeduid als 'esgenootschap'. Functioneel gezien is het esdorp een typisch markedorp. Het bouwland op de eng was in principe particulier bezit, waar de 'gemeente' in gezamenlijk gebruik

De eerste schaarbrief van 1404, volgens afschrift uit 1470 (coll. Staden Lande Stichting). In de schaarbrieven werden de voorwaarden vastgelegd tot het gebruik van meentweide, heide en veen. De 'schaar' hield de toelaatbare hoeveelheid vee in dat per gezin op de 'Gemeente' mocht grazen.

leen werd gehouden van de landsheer, te weten: de graven van Holland. Nadat het Karolingische 'Wildernisregaal' in de loop der eeuwen was verslapt, werd het grondheerlijke bezit door de Bourgondische vorsten, die de economische waarde van met name de bossen inzagen, in de 15e eeuw opnieuw opgeëist. (NB: in 1470 en 1496 werden Gooise beuken gekocht ten behoeve van het onderhoud van het Haagse Bos!).

De Gooise geërfden vormden dientengevolge een gebruiksgenootschap of grondheerlijke markegenootschap, kenmerkend voor het Franse gezagsgebied. In hedendaagse taal zou men van een consumentenorganisatie kunnen spreken.

De koptienden

Over het bouwland werd een recognitie-tijns betaald die als 'koptiende' bekend stond en berekend werd in koppen rogge en gerst. Daarmee werden de wederzijdse belangen van overheid en grondeigenaar gewaarborgd. Grondbezit was de oorspronkelijke voorwaarde tot de gebruiksvergunning voor de gemeente (het z.g. 'scharrecht'). Dit markerecht werd sedert 1455 vererft aan de volwassen mannelijke Gooiers met een boerenbedrijf. Het voorbehoud uit 1408 dat gebruik slechts was geoorloofd mits "lantwinninge (was) gedaan als vanouts costumelick ende gewoenlijcken is", kan zowel duiden op kolonisatie, het uitoefenen of bezitten van een agrarisch bedrijf, dan wel het voldoen van de recognitie- of gewintijns (= koptiende).

In de bos- en scharbrieven wordt uitvoeriger stil gestaan bij de beperkende maatregelen en verboden, dan bij de voordelen. Het exclusieve gebruik moest behoud van de gemeente garanderen 'tot ewigen daghe'. Doch hoe strenger de bepalingen, hoe veelvuldiger de overtredingen. Daarbij eiste een toenemend aantal nieuwe stedelin-

De textiele huisnijverheid leverde de belangrijkste neveninkomsten voor het Gooise boerengezin. (Tafereel Erfgooiertentoonstelling)

gen en keuterboeren ('koters') een aandeel ('waardeel') op de Gemeente. Zoals bekend was het Gooierbos reeds rond 1600 gerooid.

Een eeuw eerder was men overgegaan tot natte vervening van baggerturf, als gevolg van bodemklink. De Loosdrechtse Plassen vormden het resultaat. Ook de heide werd steeds meer afgegraven voor de opbrengst van zand en de uitbreiding van de akkergronden.

De tragedie van de meenten

Met de opkomst van de textielindustrie werd de agrarische beroepsbevolking naar een tweede plan gedrongen. Het markegenootschap begon daarmee zijn doel voorbij te schieten. De meerderheid van de niet-gebruikende ('niet-scharende') erfgooiers op de eerste lijst van gerechtigden uit 1708 markeert dan ook deze contraproductieve tendens.

De ongerijmde ontwikkeling, die inherent lijkt aan de Europese markehistorie, is uit de Engelse literatuur bekend als 'The tragedy of the commons' (De tragedie van de meenten). De Verlichting trachtte een eind te maken aan Middeleeuwse corporaties als de markegenootschappen en de gilden. Exploitatie en cultivering vormden eens te meer het devies.

Toch is de lange adem van de 'laatste der Mohikanen onder de markegenootschappen' genoegzaam bekend. In 1979 moest de Vereniging Stad en Lande van Gooiland het veld ruimen voor de oprukkende moderne tijd. De afbraak van het Gemeenlandshuis ten behoeve van de bouw van het NOS/NOB-complex in 1968 was symptomatisch. De meenten zijn sindsdien grotendeels volgebouwd.

Reconstructie van het middeleeuwse landschap

Toen de heide door de invoering van de kunstmest en de terugloop van de imkerij haar economische waarde had verloren, nam de Stichting Gooisch Natuurreservaat in 1932 het beheer over dit deel van de Gemeente van Gooiland over.

Om het cultuurlandschap in stand te houden werd in 1935 en 1954 een schaapskudde verworven. Thans beleven wij de derde reservaatskudde in successie.

Het Goois Museum zag hierin een toepasselijke aanleiding om de relatie tussen het historische en levende 'erfgoed der erfgooiers' bij de opening van de expositie extra te benadrukken door middel van het aanbieden van een schaap aan genoemde stichting.

Het Gooisch Natuurreservaat tracht tevens door een zorgvuldig kapbeleid een Middeleeuws open-bos-landschap te reconstrueren. Deze groene oase temidden van de volgebouwde meentweiden en engen vormt aldus een vitale herinnering aan het Gooise markegenootschap. Wat de historie betreft: ook hier valt nog voldoende te conserveren en te herwaarderen.

O. Moorman van Kappen wees in zijn rede bij de opheffing van Stad en Lande, in navolging van Slicher van Bath op de diverse onontgonnen aspecten van dit onderzoek. Met de expositie 'Erfgooiers, wie waren dat toch?' is getracht een bescheiden voorzet in deze richting te maken. Aan belangstelling heeft het niet ontbroken.

Het is aan ons, als opvolgers van de erfgooiersgemeenschap, het culturele erfgoed op zijn waarde te schatten, vanuit een bovenregionaal, cultuurhistorisch en ecologisch perspectief!

Naar aanleiding van de expositie 'Erfgooiers, wie waren dat toch?' is van de hand van dezelfde auteur een tentoonstellingsgidsje verschenen, dat een beknopt overzicht geeft van de historie van de Gooise markegenootschap. Prijs: f 1.50.

Ook de permanente presentatie van het Goois Museum besteedt ruime aandacht aan de historie van de erfgooiers. Het GM is open van di. t/m zo.:12.30-16.30 uur.